

ԿՐԻՒԿՐԻՈՅ ԿԱՐՈՂԻՈՍՆԵՐԸ

ԺԲ.

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1581 Փետր. 5 Գշ. — № 1601 86թ. 2.

Գ.

Աղարիայի կաթողիկոսութեան միւս հետաքրքրական կողմն է իր մշակած յարաբերութիւնը Հռոմի հետ։ Այս յարաբերութիւնը, տեսանք արդէն, մշակուած էր խաչատուր Բ.ի ատեն ալ, որուն գործակիցն էր Աղարիա, և ինքն չարունակեց ձերունի կաթողիկոսին օրով սկսուած այդ գործը։

Փլորենտինոյ (Florence) ժողովքին (1439, Փետ.) առթիւ բոլոր Արեւելքի եկեղեցիները հրաւիրուած էին միութեամբ, Հայոց եկեղեցին ալ, պատասխանելով իրեն եղած հրաւերին Վահկայի կոստանդին կիթիկի ատեն (1430—№ 1439, Ապրիլ), զրկած էր իր ներկայացուցիչները Փլորենտիա, որոնք սակայն չկրցան հասնիլ ժողովի նիստերուն։

Եւրոպայի մէջ Վիքլիֆի և Հոսի բարեկարգական շարժումները շատոնց սկսած էին մտահոգ ընել Հռոմի եկեղեցին։ Հոսի արիական ոգւակիցումը հաւատաքննական խորոյիկն լրաց, սարսած էր կեղծոնական եւրոպայի «կաթողիկ» խղճմտանքը։ Հռոմի եկեղեցին պէտք էր որ ուժաորուէր, և այս ոյժը կ'ուզէր գտնել Արեւելքի եկեղեցիներուն իրեն հետ միութեան մէջ։ Պէտք է սակայն գիտնալ որ չա՛տ հին էր այս ծրագիրը։ Հռոմի եկեղեցւոյն համար՝ ծրագիր մը որ մշակուած է այլիայլ ուղղութեամբ, բայց միշտ անյաջող մնացած է, դուզնաբեայ արդիւնքներ միայն տալով։

Իսկ ժժող դարուն մէջ այդ ծրագիրը նորէն ձեռք առնուեցաւ գործադրելու համար՝ չմիայն Փլորենտինոյ ժողովին կողմէն տրուած որոշումը Արեւելքի եկեղեցիները Հռոմի միացնելու մասին, այլ նաեւ դարմանելու համար այն վերքերը, որ բացուած էին Հռոմի եկեղեցւոյն կողերուն վերայ, Լուտերի (1483—1546) յառաջ բերած բարեկարգական շարժումին հետեանքով։

Դրիգոր ԺԳ. պապ, Նոր Տոմարին հեղինակը (1572—1585), լրջօրէն ձեռք առած էր Արեւելքի եկեղեցիները Հռոմի միացնելու ծրագիրը, և Հայոց վրայ պաշտպան կարգած էր Յուսէփոս-Սեւեռնոս Սանսէվերինո կարտինալը (di San-Severino), միութեան գործը ի գլուխ հանելու համար, միւս կողմէն Սիւրենի Լէոնարդոյ Արէլ եպիսկոպոսը, գիտնական և արարագէտ գործիչ մը, պապական նուիրակ կարգուած էր Արեւելքի (1583), որպէս զի ուղղակի տեղւոյն վրայ յարաբերութեան մէջ մտնէ Հայց. եկեղեցւոյ հոգեւոր պետերուն հետ և ի գլուխ հանէ միութեան գործը։

Լէոնարդոյ նախ եկաւ Կիլիկիա, Սիսի և Հալէպի մէջ տեսակցեցաւ խաչատուր Բ. և Ազա-

րիա Ջուզայեցի կաթողիկոսներու և ուրիշ եպիսկոպոսներու և աշխարհական երեւելիներու հետ։ Տեսակցեցաւ նաեւ Յակոբիկ ասորի եկեղեցւոյ պետերուն հետ, և երկու տեղեկագիր զրկեց Հռոմ, մէկը Ասորի եկեղեցւոյն, իսկ միւսը Հայոց հետ ունեցած իր տեսակցութեանց և բանակցութեանց մասին։ Եւ որովհետեւ Դրիգոր ԺԳ. վախճանած էր այդ միջոցին, Լէոնարդոյ իր տեղեկագիրը ուղղեց անոր յաջորդ Սիքստոս Ե.ի (1585—1590)։ Հայոց մասին զրկած տեղեկագիրը կը կրէ 1587 Ապրիլ 19 թուականը (*):

Խաչատուր Բ.ի և Ջուզայեցիին կաթողիկոսութեան ժամանակները կ'ընդգրկեն 1560—1601, կըր թիւով 40 տարիներու միջոց մը, և այդ միջոցին էջմիածնի երեք կաթողիկոսներն ալ, Ստեփանոս Ե., Սալմաստցի (1545—1567) — որ երեք աթոռակից ունէր, Միքայէլ Սերաստացի, Բարսեղ Գ. և Դրիգոր ԺԲ. — և Միքայէլ Ա. Սերաստացի (1567—1576) — որ մէկ աթոռակից ունէր՝ Ստեփանոս Զ. Առնշեցի — և Դրիգոր ԺԲ. վաղարշապատցի (1576—1590) — որ երկու աթոռակից ունէր՝ Թադէոս Բ. և Առաքել Ա. —, ուղղակի յարաբերութիւններ կը մշակէին Հռոմի հետ։ Այս միջոցին է նաեւ որ Արգար Եւզովացիին և իր որդին Սուլթանշահ՝ Վենետիկ և Հռոմ կը թափառէին, տպագրական արուեստը Հայոց մէջ զարգացնելու պատրուակին տակ, զարմաններ մը գտնելու հայ ժողովուրդին քաղաքական կացութիւնը բարւոքելու ծրագրով։ Այս նպատակով էր նաեւ որ նոյն ինքն Ստեփանոս Սալմաստցի անձամբ գնաց Կ. Պոլիս, Հռոմ (1550), Պօղոս Գ. և Յուսէփոս Գ. պապերու ատեն, անկից անցաւ Իերմանիա՝ Կարտուս Ե. կայսեր համակրութիւնը և օգնութիւնը ապահովելու համար Հայոց նկատմամբ, յետոյ գնաց Լեհաստան՝ Սիկիմոնդ Բ.ի հետ տեսակցելու և այցելելու միանշանակ Լեհաստանի հայ գաղութին և վերադարձաւ էջմիածին կաֆաջի ճամբով (1551)։ Իսկ իր աթոռակիցն ու յաջորդը, Միքայէլ Սերաստացին էր որ միևնոյն նրպատակով ճամբորդեց, գնաց Սերաստիա (1562), ժողովներ գումարեց, խորհրդակցութիւններ կատարեց և եւզովացի Արգարը զրկեց Հռոմ (1563)։ Անկից ետքը Թադէոս Կիլիկի գնաց Արեւմուտք (1576—7), և զեւ ուրիշ կաթողիկոսներ։

Իսկ պապական նուիրակ Լէոնարդոյ, որ արեւելքի քաղաքական վրդովմունքներուն պատճառով չկրցաւ երթալ էջմիածին, թղթակցութեամբ կը մշակէր իր յարաբերութիւնը Դրիգոր ԺԲ.ի աթոռակից Առաքել Ա.ի հետ։

Պապերու հետ այս բոլոր յարաբերութիւններուն նպատակը շատ պարզ էր. այսինքն մերձենալ Հռոմի եկեղեցւոյն, ամէն հնարաւոր զիջումներն ընելով, և ասոր փոխարէն քաղաքական շահ մը ապահովել հայ ժողովուրդի օգտին, որ հաւատարմութեամբ կը հարստահարուէր թէ՛ Կիլիկիոյ և թէ՛ Հայաստանի մէջ։

(*) Այս տեղեկագրին քաղմանութիւնը պիտի տեսնենք յետոյ։

Հռոմ կը շահագործէր հայ ժողովուրդին այս հարստահարեալ կացութիւնը և Հայց. եկեղեցւոյ միացումը պայման կը դնէր, իրմէ անկախութեամբ օգնութիւնները չնորհելու համար. օգնութիւններ, որ անշուշտ չափազանցօրէն կը գնահատուէին տառապեալ ժողովուրդի մը առաջնորդներուն երեւակայութեանը մէջ:

Լէոնարդոյ Հատ յատակ բաւերով բանաձեւած է հայ ժողովուրդին այս հոգեբանութիւնը իր տեղեկագրին մէջ.— Բոլոր Հայեր կ'ըսեն մեզի, «Ազատեցէ՛ք մեզ այս ֆարսանաւորքէն որուն ձակ կ'ապրենք», այն ասէն մեզ լախն (կարօղիկ) կ'ըլլանք, այն ասէն դուք սէր կ'ըլլաք մեր մարմինն եւ նոզին, եւ ինչ որ կը նմանայէ՛ք կ'ընենք այն ասէն»:

Եւտ պերճաբան է հարստահարեալ հայութեան այս յայտարարութիւնը, և այնչափը հեւրք է պայծառ լոյս մը սփռելու Հայոց կաթողիկոսներուն, պատրիարքներուն, եպիսկոպոսներուն և հայ ժողովուրդին գէղի Հռոմ յարումներուն և մերձեցումներուն պատմական զաւառներէն իրարմէն համար:

Դժբախտաբար, այս խնդիրներու վրայ դբողներ, Չամբճեանէն սկսեալ մինչև Պալենան և մինչև Գալէմքեարեան, Հայոց Հռոմի հետ մշակած յարաբերութիւնները և մերձեցումները դիտած են միայն կաթողիկոսութեան անկիւնէն, ծանօթ ըլլալով հանդերձ Լէոնարդոյի տեղեկագրին, և ուզած են անտես ընել պատմական ճշմարտութիւնը:

Հոս չենք ուզեր դրադիլ այդ գրուածներուն քննադատութեամբ և հերքումով: Լէոնարդոյի տեղեկագիրը բաւական է պատմական ճշմարտութիւնը երևան բերելու համար: Կը փութանք միայն ըսել որ Խաչատուր Բ. և Ջուղայեցին, այո՛, յարաբերութիւններ մշակելին Հռոմի հետ, նամակներ գրեցին, դաւանաբանական խնդիրներու մէջ ըլին հնարաւոր զինումները, ո՛չ թէ Հռոմի եկեղեցւոյն ուղղափառութեան նոր ապացոյցներ տալու համար, այլ պարզապէս իրենց ժողովուրդին քաղաքական կացութիւնը բարելաւելու համար և Հռոմին հմայիչ անուան ու զօրութեան հրաշքները տեսնելու յոյսերով:

Խաչատուր Բ.-ի և Ջուղայեցիի կողմէն Հռոմ ուղղուած գրութիւններ պահուած են վատխիւսի մատենադարանին մէջ^(*): Խաչատուր Բ.-ի կողմէն ուղղուած երկու գրութիւնները, զոր Աղարիա ալ ստորագրած է, նշանակեցինք արդէն: Այդ երկու գրութիւններ թուական չունին: Իսկ Աղարիայէն քննարկած հինգ գրութիւններ կը կրեն 1585 Ապրիլ 10 և Մայիս 10 թուականները. ըսել է Աղարիայի կաթողիկոսութեան սկիզբները և Լէոնարդոյի հետ տեղի ունեցած տեսակցութեանց առթիւ:

Պէտք է դիտել որ Աղարիա կիդի. վերագրեալ վաւերագիրներէն մէկը անվան է, նենգով դարբնուած կեղծագրութիւն մը պարզապէս, ու

բուն պատմութիւնը կ'ընէ Դարանաղցին^(*):

— Յովհաննէս կամ Յովիկ վրդ. Բաղիշեցի երբ Հռոմ կ'երթայ իրրեւ ուխտաւոր, յորեկնաւ կան տոնին առթիւ, վէճի կը բռնուի Վատիկանի մէջ, Գաղիշեցիի ժողովին շուրջ, բակով թէ Հայց. եկեղեցին այդ ժողովը չէ ընդունած անկատեն: Ասոր իրրեւ պատասխան՝ կը բերեն Յովիկի առջև կը գնեն «Մեծ տաճարովի մը նուազօր Գաղիշեցիով կամ կամեաց գրեալ եւ կնքեալ յանուն Աղարիա կարողիկոսին»: Յովիկ կը բողբէ այդ գրութեան դէմ, յայտարարելով համարձակ՝ թէ ոչ է այդ շարքիւն մը կարողիկոսին, այլ ուսանց քեւաւաւսից եւ ոչ կասաւեալ զիսնաց: Վատիկանի մարդոց շատ ծանր կուգայ Յովիկին հերքումը և կ'որոշեն հաւատարմութեան նմանակին հայ վարդապետը, բայց ան կ'զգայ իր դիտուն գայիքը, և հետեւաբար, ծպտած իրրեւ վաճառական, կը փախչի Հռոմէն:

Այս գէպին վրայ Հայց. եկեղեցւոյ վարդապետները շատ կը մեղադրեն Աղարիա կաթողիկոսը, այդպիսի հաւանական դիրք մը զրկելուն համար Հռոմ: Սակայն Աղարիա ծանր երդումներով կը յաջողի համոզել զինքն մեղադրողները թէ ինքն այդպէս դիրք մը չէ զրկած: Վերջապէս քննութեամբ երևան կը հանուի թէ «ոմն Ղազար եպիսկոպոս Հալէպցի», զոր «շարածներ, Հաւանար, վառչուեր, թուլամորթ և անարգամբտ ստորագրելիներով կը վառաւորէ Դարանաղցին, կ'իյնայ Գրանիկ եպիսկոպոսի մը ծուղակին մէջ^(**), Աղարիայի անունով կը կեղծագրեն այդ դաւաճութիւնը և գողնալով կաթողիկոսին կնիքը կը վաւերացնեն դայն: Պէտք է դիտել որ Աղարիա կիդին, կնիքը չկայ այդ կեղծ գրութեան ներքեւ, հակառակ այդ գրութեան վերջը Աղարիային բերանը գրուած խօսքերուն և Ղազար եպիսկոսի հաւաստումին, այլ միայն Աղարիա կիդին. պաշտօնական կնիքը դարձուած է այդ «բնագիր» (1) դաւանութեան ամէն էջերուն տակը» (Պալենան, էջ 308). այսինքն կաթողիկոսին պաշտօնական կնիքը, որու գրուածն է ըստ Պալենանի արտագրութեան «էկ. ծառայ Տէր Աղարիա Կարողիկ. Հայոց, Պատր. եղբայր»:

Այս կնիքը կը գողնայ նոյն ինքն Ղազար չեպիսկոպոսն, որ իրրեւ Աղարիային ժամանացն ու բոխեն (քէհեւ = գործակատար), վերականգուն էր Հալէպի կաթողիկոսարանին և կը վաճիէր կաթողիկոսին վստահութիւնը: Ղազար եպիսկոպոսն դաւաճեցրէ է Ղովիմոզ մականունով

(*) Դարանաղցիի նկարագրութեան նախընթաց անվանքը պիտի ըլլայ Պալենանի նրատաւակոմը՝ իր Պատմ. Կարողիկէ Վարդապետութեան ի Հայոց, եւ այն, գործին մէջ (եր. 302-308). հմմտ. Տաւեան Յուցակ, էջ 111, եւ Սարգիսեան Յուցակ Բ., էջ 1203-1206:

(**) Այս վաւերագիրը եպիսկոպոս պիտի ըլլայ նոյն ինքն Բերթուլի Առաքելական նախարար, Կեսերաց կաթողիկոս Գ. Ռեկիլան, որ առաքելական նախարար (Լեոնարդոյ) նէս վաւերագրեց եւ այդ կեղծ գիրը իրենց լախնեւէն ստորագրութեամբ (Պալենան, էջ 308):

(*) St'u Bybliothecae Apost. Vaticanae, էջ 201-205 եւ Հանդէս Ամստըրդ, 1892, էջ 244-245:

հայ եպիսկոպոս մը, Բագէշի կողմերէն, որ Ֆրանկոստան (Խաղա) գացած և լեզու (խաղերէն) սորիս ըլլալով, թարգմանի պաշտօն կը կատարէ եկեր կաթողիկոսին և կեղծագիրը դարբնող Ֆրանկ եպոսին. միջև և յս երեք եպիսկոպոսներն են որ դործեցին այդ «մեծ անօրէնութիւնը» և պատճառ եղան հասմէացիներուն և հայ գիտնականներուն միջև խռովութիւն յուզելու (Պեմզի. Ժմկր. էջ 378-381):

Դարանապիտի յիշած «ամէ Ղազար եպոս. Հայկ. պի» Հայկ. պի առաջնորդ Ղազար եպոս. է, որ ինչպէս իր խօսքերն ալ կը մատենէ, Ազարիայի Հայկ. պի բացառող գտնուած մէկ առին կը կեղծեն այս գիրը (*). որ լուսարդայ ուղած է գրել, և «Գրիգոր սարկաւադ հայոց Հայկ. պի» կաթողիկոսին հրամանով հայերէնի թարգմանած է զայն և գրած «հաւատարմութեամբ» ուղարկի Լեւոնարդոյ եպոսին. լատինեի ու արաբեի բացատրածին համեմատ. — «Թարգմանեցի և գրեցի հաւատարմութեամբ, ժողով որ կարացի և գիտացայ զայս գաւառութիւն սուրբ հաւատոյ ի Հայոց լեզու ի պատմութենէ զոր արար ինձ Տէր եպիսկոպոս Սիդիմի, ի մեանկի եւ յաւալի լեզու եւ ես գրեցի նոյեիմ» (Պալեան, էջ 307):

Եթէ այս թուղթն է Ջուղայեցիի անունով կեղծուածը, որուն պատմութիւնը կ'ընէ Դարանապիտ, ինչպէս որ տրիտի տեսնենք Ջուղայեցիի յարգանքը կ'ընդունի զայն և կը կարդայ Հայկ. պի մէջ ժողովի մը առջև, որուն մասնակցած են թէ՛ եկեղեցականութիւնը և թէ՛ ժողովուրդը. կամ ասիկց տարրեր թուղթ մըն է կեղծուածը և կամ թիւրիմացութիւն մը կայ այս թուղթին շուրջ, որուն արձագանքը պահուած է Դարանապիտի պատմութեան մէջ: Միայն կարեւոր կէտ մը կայ զոր կարելի է զիջել և զիջելով զիտողութեանէ Գրիգոր սարկաւադին թարգմանած դաւանագիրը չէ ստորագրուած եպիսկոպոսներէ և իշխաններէ. մինչ Ջուղայեցիին ինքնագիր թուղթը ստորագրուած և կնքուած է ինչպէս Ազարիայի նոյնպէս եպիսկոպոսներու և ժողովրդեան ներկայացուցիչներու կողմէն:

Ինչպէս որ կ'երևի՝ Ջուղայեցիին ինքնագրութիւն չէ բրած իր յարաբերութիւնները Հռոմի հետ, այլ ժողովով կամ խորհրդակցութեամբ Յովհաննէս Սեբաստացի* Սեբաստիոյ առաջնորդներէն Մինաս Բ. ի (1578-1589) մասին գրելու առին կ'ըսէ. — «Զկնի վախճանի Յակոբայ արքեպ. սին, յաջորդեաց ի տղի նորին Սեբաստացի Մինաս արքեպ.», այլ խմատուն և հանճարաւոր. յաւաքս սորա Ջուղայեցի Ջազարիա կաթողիկոսն Սոյ աւար ձուղով ի Բերկա. ի ժողովի հարց անտի մինն էր սո» (Պիւսն Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ. Մանր Պատմագիր էջ 397):

(*) «Ես Ղազար եպիսկոպոս Հայկ. պի խղիւսի տեսնել վկայութիւն ուղեւ Տէր Ազարիա կաթողիկոսն մեր յառաջ Բան զգնալն ի Հայկ. պի յետին ժամանակս վասն Սիս զեպոսին, ընդունեցաւ եւ յայնեաց զատեցալ դատարարին» և այլն (Պալեան, էջ 307):

Կեղծէս Կալանոս կը յիշատակէ գաւառագիր մը զոր Ջուղայեցիին զատ ստորագրած են նաեւ չորս եպիսկոպոսներ, այսինքն «Յովհաննէս եպոս. Զեթունոյ, Մարտիրոս եպոս. Աշոցի, Յովհաննէս եպոս. Հայկ. պի, և Մինաս եպոս. Սեբաստիոյ» (Միքիմի Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռոմայ, Եկեղեց շատիմ Մանր Առաքիմ, էջ 397, հմտ. էջ 173):

Պալեանի հրատարակած գրութիւնը ստորագրած են Մարտիրոս Եպոս. Աշոց, Յովհաննէս Եպոս. Զեթունի, Ղազար Եպոս. Հայկ. պի, Սոյ երկու աթոռակալներ, Մարտիրոս շահ իշխան, Լիպարիտ իշխան, զարմեալ աթոռակալ մը՝ Յանուշ իշխան, ինչպէս նաեւ Մատթի Պատարի Ղարիպի աղա իշխան Սիւս և Տէր Յովհաննէս ի Հայկ. պի (Պալեան, էջ 313):

Պալեանի և Կլմ. Կալանոսի ցուցակին մէջ միայն Զեթունի և Աշոցի (Աշոտի) եպիսկոպոսներուն անունները նոյն են: Ի՞նչ է պատճառը անուններու այս տարբերութեան. Պալեանի հրատարակածէն տարբեր գրութիւն մը ունէր արդեօք Կ. Կալանոս իր աշխատիւնէ: Զեթ. գիտելու պատմութեան համար, անգամ մըն ալ դիտել տանք, կարեւորը սա է որ Ազարիա ինքնագրութիւն չէ գործած Հռոմի հետ յարաբերութիւն մշակելու առին: Ազարիա իր երկրորդ գրութեան մէջ կ'ըսէ. «Ես մինչ Էմ ի Հայկ. պի անգամ եւ հորովեալ եղաք վասն այլ ուրիշ կրօնոյ եւ մեր ազգի մէջ, նա այս առաջեալ մեր եղբայրն Սիդիմեայ եպիսկոպոսն երբ տաշի մեզ ըզգաւանութիւնն սուրբ հաւատոյ թարգմանալ ձեռամբ սիրական որդուն մերոյ սարկաւադ Գրիգոր ի Հայոց զի եւ ի լեզու եւ բազմաբան տապանով պարուն սիրոյն եւ զի տապանով դատարարինն է ուղարկեալ ի Բաւոյնընդ ընկալաւ ի վերայ մեր աշակն եւ զիտուն եւ կարդացաւ առաջի մեր եպիսկոպոսն եւ Բանանայից եւ ժողովուրդն ի Հայկ. պի եւ ի Սիս և ձեռնագրեցաւ եւ մտնեցաւ մեր մտնեցալ կաթողիկոսութեան» և այլն (Պալեան, էջ 311):

Ասիկա նկարագրութիւնն է ժողովի մը, որուն մասնակցած են թէ՛ եկեղեցականներ և թէ՛ աշխարհականներ:

Օրմանեան Սրբադան, որ իր Ազգագրութեան Բ. Մասը գրելու առին չէ տեսած Դարանապիտի ժամանակագրութեան Ձեռագիրը կամ Տղապիտը, մեծ անիրաւութիւն բրած է Ազարիային, քննադատելով զայն, իրեն կաթողիկոսացած մէկը, եւ նոյն իսկ անոր տարի մը բացառականութիւնը իր աթոռէն, Կ. Պոլս Երկալուն և պատրիարք ըլլալուն և Տիրատուր ու Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն անոր աթոռը յափշտակելուն պատմութիւնը կապելով Ազարիայի կաթողիկոսութեան(?), և վերջապէս այդ յափշտակելի Յովհաննէսը շփոթելով Ազարիայի հաւատարիմ աշակերտ Յովհաննէս Անթէպիլին հետ, և այլն, որոնց վրայ տրիտի խօսինք, և նոյն իսկ Ազարիայի տապանագրին մէջ «Թող զյանցան Տէր Ազարիա կաթողիկոսին», բառերը նշանակալից ակնարկութիւն մը կարծելով «Առաջին անգամ տկարացաւ» (Ազգագրութեան, էջ 2284): Բայց Օրմանեան երբ կը

տեսնէ՛ հոս, երեսուցէմի մէջ, Գարանաղցի զոր-
մը, որու սկիւրը գրուած է հրատարակչին ուղ-
ղուած իր 1914 զեկտ. 15/28 թուակիր նամակն
ալ, կը փոխէ իր կարծիքը և ես կ'առնէ իր զը-
րածները Ազգաբնայի մասին, և մենք Սրմանեան
Սրբապանի այս արտայայտութիւնը արձանա-
գրած ենք Ազգապատմի Գ. Մասին Յաւելուած-
ներուն վերջը (էջ 5531-32), և հետևաբար հոս
պէտք չենք տեսնել որբագրելու Սրմանեանի
իր Ազգապատմին մէջ Ազգաբնայի մասին գրած-
ները, այլ զիտե՛ կուտանք թէ հիմնուելով նոր
վաւերագրիներու վրայ, որոնց կը հետեւինք
մենք, պէտք է նորէն գրել Ազգապատմին 1572-
1579 հինգ հատուածները, պատմութեան իրա-
ւունքը յարգելու և Ազգաբնայի ջոշաղացի իրիկ
ուղղափառ և հաւատարիմ վարդապետ Հայց. ե-
կեղեցւոյ, իրեն արժանի տեղը տալու համար կի-
ւիկոյ կաթողիկոսական ակնոյն վրայ, որովհե-
տե հակառակ Սրմանեանի ժառուսմին, Ազգաբնայի,
որ ժամանակին իրիկ ամենէն ուսեալ վարդա-
պետներէն մէկը և առաջինը, ներկայացուցչին
է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և իրաւունք ու-
նէր խօսելու, և որովհետեւ այդ դարուն մէջ, ու-
րուն գէմքերն ու գէպքերը կը ներկայացնենք,
վաղապէս իր իսլամ հեղինակութեան մէջ էր դեռ.
գարձալ՝ Ազգաբնայի եկեղեցւոյ հայրապետն է
ս'ընչապի որչափ իրեն ժամանակակից և Հռոմի
հետ յարաբերութիւն մշակող էջմիածնի կաթո-
ղիկոսներն ու անոնց ակնոթակիցները (Հմմտ. Ազ-
գապատմ. էջ 2282-83):

Թող որ Ազգաբնայի, Հռոմի հետ մշակած իր յա-
րաբերութիւնաց մէջ, շատ դրուշուար եղած է և
միայն աշխատած է օգտուիլ սեէ կերպով պա-
պական իշխանութեան հոգութեանէն և զիւրու-
թիւններէն, ինչպէս որ կը տեսնուի իր վաւերա-
կան մէկ գրութիւնէն, զոր ուղղած է Գրիգոր ԺԳ.
պապին, և զոր կը խաղաղենք հոս.

— Սուրբազան և անուշ-լիցիւս մեծաբանքնե-
րէն ետքը կ'ըսէ. տարի մը յառաջ Լէոնարդոյ
եպոս. Սիս եկաւ, իրաւաստը կ'իջկին, մաս, որուն
ընդհանուր փոխանորդն էր ես և օգնականը.
այն ատեն որչա՛մ էի ուխտի երթալ Հռոմ և այդ
առթիւ «հնազանդութիւն» յայտնել մեր կաթո-
ղիկոսութեան կողմէն առաքելական ակնոթիւ,
բայց չիշեալ կ'իջկին. մահը և շարաշար աշխա-
տանքներ վրայ հասան, կաթողիկոսութիւնը ա-
կածայ ստանձնեցի, և չկրցայ կատարել ուխտս
և տալուեցայ իմ տեղի մեկի զրկել Յովհաննէս
եպոս. (= Անթէպիլն) հասկացող, քարոզող,
պղտիկուց հզնաւոր, որ այս իմ ձեռագիր լըղ-
թով մեկի մատուցանէ մեր խոնարհ հնազանդու-
թիւնը Հռոմի եկեղեցւոյն և ձեր առաքելական
օրհնութիւնն ու հատատութիւնն խնդրէ մեր
կաթողիկոսութեան վրայ:

Ձեր սրբութիւնը լուղ չգարմանայ թէ ինչո՞ւ
համար մեր նախնիք այս պարաքը չեն կատա-
րած, որովհետեւ (քաղաքական) կոխը և հեռա-
ւորութիւնը արդիւր եղած են, մենք հպատակ
ենք, կը նմանինք այգիի մը որ ցրուած է պա-
րիսպ ու պահնորդ չունենալուն, գայիւրու մէջ

ինկած ոչխարի և առիւմներու մէջ ինկած գառ-
նուկի պէս ենք: ամէնքս ալ գերի եղած ենք
անպաշտ օտերերու, որոնք պիտան մեզայ մերոց
ամէն օր կը տանջեն ու կը շարաքեն մեզ ազա-
հաւիւստ, բնաւ չեն կշտանար, և որովհետեւ
աղքատ ու անտեղ ենք, սաւանց վախի և փոք-
ձանքի չենք կրնար շարժիլ մեր տեղէն:

Դաշնաց թուղթին ակնարկելով կ'ըսէ, զայն
մենք ալ կ'ընդունինք. ասոր վկայ են, կ'ըսէ,
Սեղբարտարոսի, Լուսաւորչի և Նիկողայոսի բա-
ղաւնիքը (Սէկերը) որոնք արձաթի մէջ գրուած
են և թանկագին քարերով յետուած և կը յար-
գուին այս Սիս քաղաքին մէջ, և ունինք շատ
մը վիրքներ, հայրապետական ակնոթ մը երկաթէ,
թանկագին բայց աւրուած գանձ մը, որ ըստ
ձերերու խօսքին՝ Հռոմէն զրկուած է, և այս-
չափ թէի բաւական էր մեր պարտքը կատա-
րելու հռոմէական եկեղեցւոյն հանդէպ, բայց
դուք Սիգոնի եպոս. ալ զրկեցիք մեզի, որ նախ
Սիս եկաւ և ետքը Հալէպ և անկէ իմացանք որ
Հռոմը մէջ եկեղեցին օթարան տուած էք մեր մա-
ղոթարդին, և զից որչա՛մ է՝ հայ տղաքներու հա-
մար, զե տուեր ես չինկ նոր պատմագիր գեղեցիկ
ի հայ լեզու», և որովհետեւ սրբութիւնդ կ'ապ-
օղնել մեզ և կանգնեցնել մեզ այս հոգեւոր և
մարմնաւոր անանկութիւնէ, բարի հովիւի նման
թողած իննուունութիւնը սխարները, ելեր ես այս
մէկ կորսուածը գտնելու և միացնելու հոռմէա-
կան սուրբ եկեղեցւոյն:

Այս պատճառով մեր սիրտերը բռնկած են,
կը փռլմանինք անցածին վրայ, կ'ուրախանանք
ապագային համար, և յուսով ենք որ շատ աւե-
լի պիտի ուրախանանք ապագայի համար, այս
մասին գոհութիւն կուտանք Աստուծոյ, որ պիտի
միջիմարէք մեզ մեր նեղութիւններուն մէջ, Սիս
սիրելի եղբայրք Տէր Տոն Լէոնարդո եպոս. ուրա-
խացուց մեզ իմաց տալով մեզ թէ ո'րչափ բա-
րեքները բեր էք մեր աղբիւր և պիտի ընէք դեռ
եւ երբ վերջին անգամ Հալէպ էինք, Սիգոնի
եպոս. հաւատքի զաւանուութիւն մը բերաւ, որ
հայերէնի թարգմանուած էր մեր Գրիգոր սար-
կաւագի ձեռքով, ընդունեցինք զայն և կտը-
ղայինք մեր եպիսկոպոսներու, քահանաներու և
ժողովուրդին առջև թէ՛ Սիս և թէ Հալէպ, սա-
րագրեցինք, կնքեցինք կաթողիկոսական կնի-
քով, և ձեզի կը զրկենք զայն այս գրութեան
հետ մեր վերոյշեալ Յովհաննէս վարդապետին
ձեռքով, իրեն կ'ընկերացնենք նաեւ Գրիգոր սար-
կաւագի և քանի մը տալայ զպրոցի համար,
Աստուածաշունչ մըն ալ կ'ուղարկենք. որովհետեւ
մեր այս բաղմաթիւ ժողովուրդին մէջ շատ զրո-
ւուր կը գտնուի 20 հատ Աստուածաշունչ և եթէ
գտնուի ալ ամէն մէկուն զինը երկու կամ երեք
հարիւր ֆլորին է. բայց մենք ալ շատ պէտք ու-
նինք ասոր Գրեկներ որ շատ ծախք կ'ըլլայ ա-
սոր տաղաքութեան, բայց կ'ապագանինք ձեր
առատաձեռնութեան որ այս բարիքը պիտի բ-
նէք թէ՛ մեր աղբիւր և թէ՛ անոնց որ կը փա-
փաքին սորվիլ մեր աղբիւր լեզունս կրնան այս
գործին ծառայել չիշեալ Յովհաննէս վարդապե-

տը, Գրիգոր տարկաւազը եւ Մարգո Անդոնիս (= Սուլթանշահին եւրոպական անունն է) որդի (ըրգարու), որուն հայրը գիտէր այս գործը: Գրիգոր տարկաւազը աւելի տղապրութեան համար կը զրկենք եւ ձեր խնամքին կը յանձնենք զանոնք:

Սիւզնի կայսր, նոր տամարի մասին ալ խօսեցաւ մեզի, բայց մենք չենք կրնար խախտել մերինը ալլադիներէն յառաջ, եթէ փոխենք, այդ անտէրները կը բռնեն մեզ՝ բռնով թէ փրբանդներուն հետ միացեր էք: Ասկէ զատ մենք գիտէինք ալ չունէինք որ խօսին մեզի այս տամարի մասին, ասոր համար Յովհաննէս վրզը, մեր կողմէն փոխանորդ ըրինք որ այս տամարի վերաբերեալ բաներն ալ տրոյն: Մեր ազգին համար ալ տամարեղէն զրկեցէք որ մենք ալ ամենէն յառաջ տրոյնք եւ օրիշներ մեզի թող հետեին:

Ահա ըսինք մեր բոլոր ան ու վախը, պակասութիւններն ու աղէտները, բացէրբաց պատմեցինք Սիւզնի կայսրիկոյուն Տան Լէւոնարդոյին, առանձին իր կողմէ խօյ գրէ ձեզի պէտք եղածը եւ յայտնէ, գրեցինք նաեւ մեր վերակացու Տէր ճուլիս Անդոնիս Գարախալ Սանդա Սեփերնոսին, որ մեր կողմէն իմացնէ մեզի պէտք եղածը, կը խնդրենք որ չմտածք մեզ ձեր մաքրափայլ աղօթքներուն մէջ:

Գրուեցաւ Սիս քաղաքին մէջ Ռ. Դ = 1585, Ապրիլ 10, Ծր. օրը:

Այս գրութիւնը ինչպէս որ տեսնենք վերեւ օտորագրած են Մարտիրոս կոպ, Աղտառ, Յովհաննէս կոպ, Զեթունու, Դադար կոպ, Հաւրա, Մրտըշահ իշխան, եւ Լիւարիս իշխան, Աթոռա կաթ Սոյ, Յանուշ իշխան՝ Աթոռակալ, Միտոյի Պոտտափորիկը ազա իշխան Սիսի եւ Տէր Յովհաննէս ի Հաւրա, ըսելով թէ Ազարա յաջորդեց իրաւասուր կթիլին, որ շատ ձեր ըլլաւուն ինքն իսկ իրեն փոխանորդ եւ յաջորդ կարգեց զայն:

Այսպիսի վկայութիւն մը անհրաժեշտ էր, որովհետեւ Լէւոնարդո՝ պապին կողմէն պաշտօն ունէր իրաւասուր Բ. ի հետ բանակցելուն, բայց երբ Սիս եկաւ պապական նուիրակը տեսաւ որ թէեւ ողջ էր ձերանին իրաւասուր, բայց կաթողիկոսական գործերը յանձնած էր երիտասարդ Ազարիային, որ նոյն ինքն Լէւոնարդոյին աչքերուն առջեւ կաթողիկոս հռչակուեցաւ իրաւասուրին մահէն ետքը:

Ինչպէս կը տեսնուի առ Գրիգոր ԺԲ, պապ ուղղուած նամակին ամփոփումէն, Ազարիա հնարաւոր զիջումները բրած է վատիկանին՝ անկից քաղաքականապէս եւ նիւթապէս օգտուելու յոյսերով, եւ փորձի համար ալ ո՛չ միայն հայերէն Աստուածաշունչ մը տպագրելու առաջարկը բրած է պապին, այլ նաեւ քանի մը տղայ զրկած է որ կրթութիւն, ի հարկէ այն նախատեսութեամբ որ անոնք սորվելով տիրող լեզուն եւ ռուսումնասիրելով Հռոմի եկեղեցին եւ պապութիւնը, օգտակար ծառայութիւններ պիտի ընէին Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ:

Թէ ի՞նչ եղաւ այս խնդրանքներուն ար-

դիւնքը, այդ մասին լուռ է պատմութիւնը, եւ այդ լուռութիւնը նշանակալից է ինքնին: Այսինքն Լէւոնարդոյի պատմութիւնները վատիկանի ոյժին եւ հնարաւորութեան մասին եւ բրած խոստումները հարստահարեալ հայութեան վիճակը բարեփոխուեց կողմէն, հարկաւ Ազարիային եւ իր եպիսկոպոսներուն բերնին Զուրիքը վաղել տուին, բայց իրականութեան մէջ վատիկան հայերէն Աստուածաշունչ մը իսկ չկրցաւ տպագրել, եւ Անթէպի Յովհաննէս կոպ, եւ Գրիգոր տարկաւազ ինքեւ նոր խոստումներով եւ եկեղեցական նրոտէրներով վերագործանս Կիլիկիա, չբռնու համար բոլորովին ձեւաւորային եւ յառաջարկ:

Ահաւասիկ բոլոր արժէքը եւ արդիւնքը Ազարիա Զուրիքի վատիկանի հետ մշակած յարաբերութիւններուն, եւ ինչպէս որ կ'երեւի, Ազարիա հիասթափ իր երազներուն եւ յոյսերուն մէջ, այլեւս տող մը չգրեց Հռոմ, որովհետեւ 1585ին Լէւոնարդոյի ներկայութեամբ գրուած քանի մը թուղթներէն զատ, որոնց մասին խօսեցանք վերեւ, բան մը չէ գրուած, որովհետեւ եթէ գրուած ըլլային, ատենք ալ, իրական թէ կեցիմ, մատենքի պէս պիտի պահուէին վատիկանի մատենադարանին մէջ, իրիւ պատմական փաստեր ծառայելու օր մը Պալմանին նման պատմութիւն գրողներուն՝ Հայոց եւ Հռոմի եկեղեցիներուն յարաբերութեան մասին:

Այս գիտողութիւնները փակելու համար անգամ մըն ալ ուշադրութիւն կը հրաւիրենք Լէւոնարդոյի տեղեկագրին վրայ, փասն զի այն բանգէտ նուիրակը շատ լաւ թափանցեր է հայ ժողովուրդին քաղաքական ահուկի վիճակին եւ Հայոց հոգեբանութեան՝ մատը ուղղակի դնելով վերջին կամ պէտքին վրայ եւ երկու խօսքով բանաձեւած է, այս ժողովուրդը կաթողիկէ կ'ըլլայ, եթէ Հռոմ կրնայ ազատել զինքն հարստահարութիւններէն կամ Ազարիայի բառով՝ «տրնանկութենէն»:

Բ. Ե.

Զ Ա Տ Ե Վ Ը

Գարունն եւ Կեանքին, ծաղկունք են հագուեր հիշաներն իրենց, ծիսականներն բխր, Լոյսեր կը հոսին աշաղկապէս վարդ, Թափուր յիւրին շուրջ կ'երգեն հրեշտակներ:

Կու լայ, կը սրգայ կառափնաւք շուր, Յիշուած վարագոյրն Տաճարին շքեղ Պատմակն եւ եղած Մահուան դժոխքներ.

«Զի՛ սաս» - Կեանք կ'երգէ Դեղնակունք քաղուր:

«Զախիկ ե» կ'երգեն Լոյսն ՝ Անմահութիւն, Հաղապոյն կ'երգէ զարմեկը Կեանքին.

Դ ախիւնով կարմիր Յաղապոյն հրգոր Մըրումակն՝ կ'երգեն. — «Օրհնակ Յարութիւն»:

* * *